

ESKİ TÜRK ŞİİR GELENEĞİ VE HECE VEZNİNİN OLUŞUMU

Tofik Davudođlu MELİKOV

Şimdiye kadar yazılmış Türk edebiyatıyla ilgili bilimsel eserlerin hemen hepsinde hece vezninin ezeli öz Türk şiir sistemi olduğu kanısı savunulmaktadır. Örneğin, Seyit Kemal Karaaliođlu'na göre, "XI. yüzyıla kadar kullandığımız biricik ölçü hece veznidir¹". Aynı kanıyı savunan Emin Özdemir "Edebiyat Bilgileri" kitabında şöyle yazmaktadır: "Türk dilinin yabancı etkilere kapalı olduğu dönemlerde hep bu ölçü (yani hece vezni T. M) kullanılmıştır²". İsmail Habib de hecenin "Orta Asya'dan Türk halkıyla beraber geldiğini" söylemektedir.³ Hecenin millî Türk şiir sistemi olduğunu yazan A. Bombaci, T. Kowalski ve başka ünlü türkologlar da aynı düşünceyi paylaşmışlardır.

Hece, millî Türk şiir sistemidir, hiç kuşkusuz. Fakat eski Türk şiirinde heceden önce aliterasyon şiir sistemi kullanıldığı da bir gerçektir. O zaman doğal olarak böyle bir soru meydana çıkıyor. Hece ne zaman ve hangi ortamda oluşmuş ve gelişmiştir? Hece ile aliterasyon şiirin ortak yönleri nelerdir?

Bilindiği gibi eski Türk şiiri aliterasyon şiir olmuştur, yani ses tekrarları, aheng aliterasyon ve baş kafiye aracılığıyla sağlanmışdır.

Tünerig tünçüle basar tiyür.

Tunumlug tegir tiyür.

Töş öz-e olurup tültürür tiyür.

*Tanmış üz-ütler taşıkarak tiyür.*⁴

Ölümü tasvir eden bir eski Türk şiirinden alınmış bu dörtlükte görüldüğü gibi "dikey" ve "yatay" aliterasyonlar eserin başlıca ses öğeleridir. Aliterasyon aynı zamanda şiirin yapısını da oluşturmaktadır. Başka bir tabirle aliterasyon

1 Seyit Kemal Karaaliođlu, Türkçe ve edebiyat sözlüğü, İstanbul 1962, s. 64

2 Emin Özdemir. Edebiyat Bilgileri. İst. 1990, s. 141

3 İsmail Habib, Edebiyat Bilgileri. İst. 1942, s. 196.

4 R.R. Azat. Eski Türk Şiiri, 2. Baskı, Ankara, 1986, s. 24

eski Türk şiirinde nazım sistemi olarak kullanılmaktadır. İslâm kültürü etkisi altında kalmamış Tuva, Hakas, Altay edebiyatlarında aliterasyondan bu gün bile geniş ölçüde faydalanıyor. Tuva bilgini A. Toguy-ool "Tuva nazım şekilleri" incelemesinde belirttiği gibi, aliterasyon ister Halk edebiyatında, ister günümüz şiirinde başlıca ses ögesi olarak, kıta içinde yeni mısramın başladığını belirten bir çeşit ses işaretidir, yani başka dillerde kafiye'nin rolünü yüklenmiş olmaktadır.⁵

Eski Türk kaynaklarına dayanarak başta kafiye'nin rolünü, anaforik aliterasyonları anaforaların morfolojik ve sentaktik şekillerini, Altay şiirinde kıtanın yapısını inceleyen akademisyen V. Radloff, başta kafiye'nin eski Türk şiirinin ana özelliklerini teşkil ettiğini belirtmiştir.⁶

Aliterasyon şiiri Batı Türklerinin Halk Edebiyatlarında da geniş ölçüde kullanılmıştır. Örneğin, "Dede Korkut Kitabı"ndaki şiirlerin-soylamaların bir çoğu "dikey" ve "yatay" aliterasyonlara dayanmaktadır:

*Karşu yatan karlı kara tağlar karıyupdur otı bitmez
Kanlı kanlı ırmakları karıyuptur suyu bitmez...⁷*

Verdiğimiz iki mısralı örnekte ses uyumunun çeşitli türleri kullanılmıştır. Burada "yatay" aliterasyondan-karşu yatan karlı kara tağlar karıyupdur; baş kafiye'den-karşu/kanlı, tekrarlardan-karıyuptur, kanlı, ses uyumunun çeşitli türlerinden faydalanılmıştır. "Dede Korkut Kitabı"ndaki şiir metinlerinin incelenmesi sonucu aliterasyonların, baş ve iç kafiye'lerin, asonansların soylamaların ana özelliklerini oluşturduğunu görüyoruz.

Aliterasyon XV. yüzyıl Kazak yazılı edebiyatında da önemli rol oynamıştır. O dönemin ünlü şairi Dospambet'in şiirleri söylediklerimizin bir kanıtıdır:

*Toğay, toğay, toğay-su
Toğay kondım, ökinber
Tolğamalı ala balta kolğa alıp,
Top basmadım, ökinben,
Tobırşığı buik jay salıp
Duşban attım, ökinben.⁸*

⁵ Toguy-ool, A.-Tuva nazım şekilleri-Tuva dil edebiyat ve tazih enstitüsünün Bülteni -1, 1953. (Rusça)

⁶ Radloff V. Über die Formen der gebundeneu Rede bei den altaischen Tafaren-Zeitschrift für Völker psychologie und Sprachwissenschaft. Bd. 4. 6.1866.

⁷ "Dede Korkut Kitabı". Haz. M. Erzin İst.

⁸ Kobız sazını, Alma-Atı, 1963, s. 36.

İslâm kültürünün etkisi altında kalmamış Tuva, Hakas, Altay, yahut bu kültürden belli ölçüde etkilenmiş olan Kazak, Kırgız, Başkurt edebiyatlarını inceleyen Sovyet ve yabancı bilginler, aliterasyonun Arap-Fars edebiyatlarının etkisi dışında kalan Türk şiirlerinde daha fazla geliştiğini göstermişlerdir.

Hâlâ yüzyılın başlarında, tanınmış Polonya Türkoloğu Prof. Dr. Tadeuas Kowalski şöyle yazıyordu: “Türk halklarının şiirlerinde aliterasyon ve kafiye birbirine ters orantılı olarak gelişmişlerdir... İslâm kültüründen bir hayli uzakta kalan Altay Türklerinde kafiye, Arap-Fars edebiyatının etkisi altında gelişmiş Osmanlı şiirine oranla ilkel durumdadır. Buna karşılık Altay Türklerinde aliterasyon daha çok gelişmiştir. Böylelikle, kafiye hangi edebiyatta mükemmelleşmiş ve gelişmişse, aliterasyon orada ikinci plâna geçmiş ve zamanla kaybolmuştur. Bu ters orantılı gelişim, hiç kuşkusuz, kafiyesi bulunan, fakat aliterasyonu tanımayan Arap-Fars şiir sanatlarının etkisine bağlıdır”⁹.

Gerçekten de İslâm kültürü Türk şiirinin gelişimini önemli ölçüde etkilemiştir. Fakat bu etkiden bahsederken, yeni gelişmelere ve değişimlere gebe olan eski Türk şiirinin, Arab-Fars edebiyatının etkisini yapısına, bünyesine, dil kanunlarına uygun bir şekilde hazmettiğini söylemek gerek. Başka bir tabirle IX.-X yüzyıl eski Türk şiirinin bünyesi yeni bir şiir sisteminin doğmasına oldukça müsaitti. Arat'ın derleyip yayımladığı eski Türk şiiri ile Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğündeki Türk halk şiir örnekleri karşılaştırıldığı zaman, bu gerçek meydana çıkmış oluyor. Şöyle ki İslâm muhitinde yazılmış ilk şiirlerinde aliterasyon şiir geleneği ile yeni oluşmakta olan hece şiir geleneği bir arada, içiçe devam etmekte, gelişmektedir. Bunu Turfanda bulunan bir şiirde açıkça görmekteyiz:

Aklar bulut örlep kükirep
 Alkuğa mu qar yağurur
 Aq bir saçhğ qarı anam
 Açıyu mu yaşların akıdur
 Qaralar bulut özlep kükirep
 Qar mu yağmur ol yağurur
 Qarı yaşhğ ol anam
 Qayguda mu yaşın akıdur
 Yazkı bulut yaşlap kükürep
 Yağmurlar mu ol yağıdur
 Yaşı kiçig olğanlarım
 Yaşların mı akıdur

9 “Şarkıyat” Dergisi. Bakü 1926, s. 150 (rusça)

Küzki bulıt, kükürep örlep
 Köp mü yağmur ol yapıdur
 Köngül taşım iki kiçig
 Köz yaşların mu ol akıdur¹⁰.

4 dörtlükten ibaret olan bu ağıt, dize başı uyaktan, yani dikey aliterasyondan ve bir istisna dışında a b c b şeklindeki dize sonu uyaktan meydana gelmektedir. Şiirde dize sayısı 7-10 arasında değişmektedir (2 dize 7 heceli, 7-8, 5-9 ve 2 dize 10 hecelidir). Arat'ın da belirttiği gibi "nazım şekli ve ifade tarzı ile daha sonraki Halk Edebiyatını andıran bu manzumelerin, eski ile yeni arasında bir bağ vazifesini görmekte olduğu ileri sürülürse, hakikaten pek uzaklaşmış olmaz"¹¹

Bilindiği gibi hece ölçüsü ile söylenmiş ilk halk şiir örnekleri, Kâşgarlı Mahmut'un 1072-1074 yılları arasında yazmış olduğu "Divanü Lûgati't-Türk" eseri aracılığı ile bizlere ulaşmıştır. Prof. Dr. Talât Tekin'in de belirttiği gibi, 289 ata sözünün, 764 dizelik manzum parçaları içeren "Divan" kitabının, "yalnız Türk dili tarihi bakımından önemli bir sözlük veya sadece Türk dili araştırmacılarının başvuracağı bilimsel bir kaynak olmayıp, aynı zamanda Türk Edebiyatı araştırmacılarının da yararlanacağı ve sık sık başvuracağı zengin ve eşsiz bir eski Türk şiiri antolojisidir.

"Divan"daki manzum parçalar incelenirken, orada hece vezniyle yazılmış dörtlüklerle beraber, hece vezininden ve aliterasyondan beraberce faydalanılarak yazılmış dörtlüklere de rastlanmaktadır:

Keldi esin esneyü
 Kadka tükel osnayı
 Kirdi bodun kasnayı
 Kara bulut kükreşür¹²

Bahar tasviriyle ilgili bu dörtlük 4+3 duraklı, 7 heceli, son uyaklı ve aynı zamanda "dikey" aliterasyonludur-keldi/kadka/kirdi/kara.

Kuydı bulıt yağmurun
 Kerip tutar ok tornı
 Kırka Koğtı ol karın
 Akın akar engreşüz¹³

10 R.R. Azat. Eski Türk Şiiri. Ankara, 1986, s. 248.

11 a.g.e. s. 245

12 Prof. Dr. Talât Tekin, XI yüzyıl Türk şiiri. Ankara 1989, s. V

13 a.g.e., s. XLI.

4+3 duraklı, 7 heceli bu dörtlükte 3 dize “dikey” aliterasyonlu /kuydı /kerip /kırka); üçüncü ve dördüncü dizeler ise “yatay” aliterasyonludur (/kırka /kodtı /karın; akın /akar).

Verdiğimiz örneklerden de görüldüğü gibi hece vezni olduğu dönemde aliterasyon şiir belli ölçüde kendi fonksiyonunu devam ettirmektedir. T. Kowalski'nin de belirttiği gibi hecede kafiye mükemmelleştikçe, aliterasyon şiirde yavaş yavaş azalmağa ve zamanla kendi önemini kaybetmeğe başlıyor. Böylelikle hece vezninin, Eski Türk şiiri olan aliterasyon şiirin iç gelişimi sonucu meydana çıktığını söyleyebiliriz.

Prof. Dr. Tâlat Tekin “eski Türk nazmında iki ayrı geleneğin... Bunlardan biri, Moğol şiirinde de görülen, baş uyaklı veya dize başı uyaklı şiir geleneği, öbürü de “Divan”daki halk şiir örneklerinde görülen ve günümüze kadar süregelen son uyaklı veya dize sonu uyaklı şiir geleneği” olduğunu yazıyor.¹⁴

Burada söz konusu, elbette, uyak'ın dize başı veya dize sonunda olması değil. Tâlat Tekin'in de yazdığı gibi “eski Türklerin dize başı ve dize içi ses benzerlikleri kadar dize sonu uyaktan, yani son uyaktan da yararlanmış olduklarından şüphe edilmeyeceği rahatlıkla ileri sürülebilir”¹⁵. Gerçi bunlara çağdaş anlamda uyak demek zordur, çünkü onlar Türk dilinin fonetik ve gramer özelliklerinin, isim çekiminin, çoğul takılarının tekrarı sonucu meydana gelmekteydiler. Tâlat Tekin'in bahsettiği konu alliterasyon şiir sistemiyle hece şiir sistemidir; yani aliterasyon şiir geleneğiyle hece şiir geleneğidir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, eski Türk şiirinde iki ayrı gelenekten bahsetmek doğru değildir. Çünkü hece vezni, hece şiir geleneği İslâm kültürünün etkisiyle ve aliterasyon şiirin iç gelişmesi sonucunda X. yüzyılda oluşmuş ve gelişmiştir.

14 Tâlat Tekin. İslami öncesi Türk şiiri- “Türk Dili” N 409, 1986, s. 7

15 a.g.e. s. 7.